

שלבים בלאומיות היהודית באזור הבאלקאנים במאה הי"ט

אסתר בנבסה

במאה הי"ט הביאו התרופפותה של הממלכה העות'מאנית ופירוקה המתמשך, יחד עם התגברות השפעתן של מעצמות אירופה והתעוררות התנועות הלאומיות, לשינוי צביונם המדיני של אזורים אלה. בהשראת הדגם המערבי הופיעו מדינות-לאום צעירות כאחוזות-שלטונם הנושנות של העות'מאנים. מעגל התרבות היהודית-הספרדית, שעד אז היה שרוי בתחום האסלאם וכפוף לשיפוט המוסלמי כלפי הלא-מוסלמים, התפורר ופוצל בין מספר מדינות צעירות שתחת מרותה של הנצרות. האחרות התרבותית של היהודים הספרדים אמנם נפרמה מבחינה גיאוגרפית, אך לא חדלה להתקיים. אף-על-פי-כן היו הספרדים צריכים להתפשר עם המדינות החדשות אשר בהן הם חיו עתה ועם מדינותן, ששינתה בהדרגה את דיוקנם של קיבוצי היהודים הללו. ההיסטוריה של הזרמים הטרנס-ציוניים והציוניים במעגל-התרבות הספרדי חייבת להביא בחשבון הקשר זה של התפתחות. היה הבדל בהתפתחותם של זרמים לאומיים אלה ביהדות בין התפוצות בממלכה העות'מאנית ובין אלו. שמחוצה לה. מבחינה זו, ההתפתחות כבולגאריה, מדינת-לאום שעוצבה על-פי הדגם המערבי, היא דוגמה רבת-משמעות לענייננו. כולגאריה, שהיתה ערש של טרום-ציונות, ציונות טרום-הרצלאית וציונות הרצלאית על מגמותיה השונות, יכלה למלא תפקיד זה גם הודות לעובדה שמאז שנת 1878 שוב לא היתה עות'מאנית ומ-1885 סופחה רומליה המזרחית סופית לממלכת כולגאריה. אז החלה הטרנס-ציונות להתגבש, וב-1895 הגיעה לנקודת-מפנה מכרעת. אולם באותה תקופה לא היתה פריחה מעין זו במרכזים העות'מאניים הגדולים כגון סאלוניקי או קושטא. כל תנועה ששאפה ליישובה של ארץ-ישראל או להשגת עצמאותה ברבות הימים היתה עלולה לפגוע בריבונות העות'מאנית, וממילא היתה מעוררת את חשדות העות'מאנים ואת חשדות המיסד היהודי המקומי, שראה בה סכנה לציבור היהודי. אכן גם אי-אפשר לטעון, שהשכבות השונות של החברה היהודית העות'מאנית הלכו בתחום זה

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה כסוף המאמר.
1 סקירה כללית על תולדות הספרדים בארצות הבאלקאנים — ראה: כנבסה ורודריג.

60 שנים תוכן העניינים

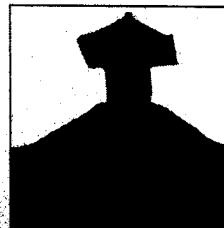
בעטיפה מלפנים

יחזקאל רחבי
(1771-1693)
סוחר, דיפלומאט ופעיל
בענייני הקהילה
והתרבות בקוצ'ין ובקרב
בני ישראל, תירגם את
לוחות הנחושת של
זכויות היהודים (ברקט)

בעטיפה מאחור

בית-כנסת פאראדיסי
בקוצ'ין (נוסד 1568);
מגדל השעון נבנה בידי
יחזקאל רחבי ב-1761.
ספרות השעון לצדדיו
השונים הן עבריות,
רומיות והודיות

2	הפעם בפעמים
4	בין יהדות לאסלאם: כמה עניינים בתחום הדת העממית / שאול שקד
20	פשט המקרא כמקור לודאות דתית בכתבי אברהם גומיז סילבירה / אלכסנדר אבן-חן
32	יהודי קוצ'ין ויהודי קאיפנג — הערות על קאסטה, בתי-אב, שמות משפחה, 'קהילה' וגיוור / ברברה ק' ג'ונסון
49	העילית הדתית והעילית החילונית בקרב בני ישראל בהודו / שלוח וייל
64	שלבים בלאומיות היהודית באזור הבאלקאנים במאה הי"ט / אסתר בנבסה
90	חיסול שכונת היהודים ההרריים בדרבנד / מרדכי אלטשולר
109	בריחת יהודי בוכארה מאסיה התיכונה ועלייתם לארץ-ישראל — תר"ץ-תשי" (1930-1950) / גיורא פוזיילוב
135	תעודה הרעבון בשנות תקפ"ה-תקפ"ז בתימן / יהודה רצהבי
144	ספרים — ביקורת אבני בניין בחקר שירת החול העברית בימי-הביניים / יוסף טובי
149	אפרים לוצאטו — ממבשרי השירה העברית החדשה / יוסף טובי
152	הספרות בשפה הספרדית-יהודית לסוגיה לאחר הגירוש / אדווין סרוסי
156	ספרים — סיקורות
158	ברורים

כסומא בארובה אחר מנהיגיהן. הציונות עשתה את דרכה בכפוף לשינויים שחלו במצב ולאינטרסים של אותן שכבות, אגב כך לבשה יותר ויותר צורה של מעין לאומיות יהודית מעורבת, למרות התנגדותן של הקבוצות השליטות. כך נמשכו הדברים עד לקום הרפובליקה התורכית, שדחפה את הציונות למחתרת.² לפחות כלפי חוץ שינתה ההסתדרות הציונית העולמית את מדיניותה לגבי ארץ-ישראל, תחילה בקונגרס הציוני בהאמבורג ב-1909 ואחר-כך בקונגרס בבאזל ב-1911, ובמשך תקופה קצרה אימצה לה אז את עקרון שלמותה הטריטוריאלית של הממלכה העות'מאנית. בפועל-ממש זכתה הציונות, על רכיביה השונים, לפריחה של ממש בסאלוניקי, עיר שרוב-רובם של יהודיה ספרדים היו, רק לאחר שכבשה היוונים ב-1912. אכן הטראומה שגרמו חילופי הרשויות לאחר 400 שנות שלטון עות'מאני, כמו גם החששות לעתיד, היה להם חלק נכבד בנצחונה של הציונות בעיר זו. באופן כללי אפשר להבחין בהבדלים בהתפתחותם של זרמים טרום-ציוניים וציוניים בתוך מעגל-התרבות הספרדי בצל המשטר העות'מאני ומחוצה לו על-פי מידת ההתייחסות המדינית המפורשת לארץ-ישראל.

א. תקופת המבשרים

החל משלהי המחצית הראשונה של המאה הי"ט הופיעו בארצות שונות מבשרים, בהם: צבי הירש קלישר (1874-1795), אליהו גוטמאכר (1874-1795), יהודה אלקלעי (1878-1798) — תלמידו הרוחני של יהודה ביכס (1852-1780) — ומשה הס (1875-1812). אישים אלה הטיפו לרעיון הלאומי היהודי וקראו לפעול להגשמתו באופני הגשמה ריאליים בטיבם. בזאת הם נבדלו מקודמיהם בדורות עברו, שלא יצאו מגדר בעלי-חזיונות בלבד. מבשרים אלה היו החוליה המקשרת בין בעלי-החזיונות מן הדורות שעברו ובין מנהיגי הציונות המאורגנת לשלביה השונים. אף שעדיין היה קהל-שומעיהם מצומצם, הרי הרעיונות שבהם דגלו חדרו לסביבה יהודית ובלתי-יהודית שמסוגלת היתה לקלטם.

מעגל-התרבות הספרדי לא נשאר זר להתפתחות הזאת, וגם בו ניכר השוני המגוון שאיפייין את התקופה הטרומ-ציונית. כך, בדמותו של ברוך בן יצחק מטראני (בני"ם, 1919-1847), איש אדירנה,³ מוצאים אנו את הדגם של הטרומ-ציוני מסוגו של יהודה אלקלעי ודומיו; ובאותו זמן הופיעו גם סוגים אחרים של אישים ודפוסים, אשר

2 על כך ראה: בנכסה.

3 מאמרו, שפורסמו בעיתונות העברית — כגון 'המגיד' (1903-1856), 'יחבצלת' (בשנות 1880-1860), וכן בעיתונים שלו, 'כרמי' (1882-1881) ו'כרמי שלי' (1890-1891) — נותנים מושג די כללי של תפיסתו הלאומית ושאיופתי. אני מודה לד"ר יצחק אברהמי מיד טבנקין שהעביר לי גורים של עיתונות עברית בנוגע למשכיל זה. דמותו של בני"ם נדונה במספר מחקרים — ראה: הרמתי, עמ' 47-81; רודריג.

הרחיבו את היריעה שמתרת היתה עד אז ובישרו את תקופת ההבשלה, כלומר את תקופת הציונות ממש.

להלן נתרכו באיש-האוטופיה ראובן יצחק פרחיה, בציוני המדיני הטרומס-הרצלאי מארקו ברוך, באגודות ליישוב ארץ-ישראל ובאגודות המשכליות, שעד כה נדונו אך מעט בספרות המחקר.

ראובן יצחק פרחיה היה עדיין מעוגן בעולם המסורתי, אבל מטרותיו — כדוגמת אלו של מארקו ברוך, שהיה דמות מודרנית בתכלית — שילבו כבר אמצעי-הגשמה ממשיים יותר ויותר. בזאת עשו האישים האלה צעד אחד קדימה לעומת קודמיהם, במסגרת השינויים שחלו בינתיים בעולם היהודי. השינוי השתקף גם בהקמת האגודות ליישוב ארץ-ישראל. דפוסי-הפעולה האלה, שהיו בלתי-אמצעיים יותר, התפתחו בבולגאריה, ואילו בארצות שמסביב לה, שבהן נשאר השלטון העות'מאני על כנו, הצטמצמה השאיפה לתחייה לאומית באגודות המשכליות, שמעט-מעט נעשו כעין חממות ללאומיות. אכן הבדל מובהק היה בין הדפוסים והאמצעים שהופעלו בארצות שבשלטון העות'מאנים ובין אלה שבבולגאריה.

תנועת חיבת ציון השפיעה במידה ניכרת על יהדות בולגאריה, אף-על-פי-כן היה צריך עוד להכשיר את הקרקע לקליטת רעיונות-היסוד של התנועה, מאחר שמצב היהודים בארץ הזאת לא חייב כל צעדים קיצוניים. לא די באנטישמיות שהיתה מושרשת בבולגאריה, תרף כל חשיבותה, לתרץ את נהייתם של היהודים בה אחר גילוייה השונים של הטרומס-ציונות, ומאוחר יותר של הציונות.⁴ לתנועת הביל"ויים היתה לשכה בקושטא, ובכל-זאת היא לא השפיעה אף כהוא-זה על יהודי המקום.⁵ אף שנודע משקל מסוים לעובדת השתייכותה של ארץ-ישראל לממלכה העות'מאנית, היו עוד סיבות למיעוט רישומה של חיבת ארץ-ישראל באזורי שלטונם של העות'מאנים.

התפקיד שמילאה הלאומיות הבולגארית מראשיתה — החל במאבקים שניהלו הלאומנים נגד העות'מאנים עד הקמתה של מדינת-לאום והשגת העצמאות השלמה — המריץ את התעוררות ההכרה הלאומית היהודית בבולגאריה, שמדינת-הלאום החדשה נולדה בה תוך כדי הניתקות מן השלטון העות'מאני. אין להכחיש שדוגמה זו היתה לה משמעות לגבי ארץ-ישראל, כשם שבזירה המקומית הזדהו יהודי בולגאריה עם דרכה והשגיה של הלאומיות הבולגארית.⁶ כנגד זה, הסבל והתלאות שידעה התנועה הלאומית הארמנית בגבולות הממלכה העות'מאנית משלהי המאה הי"ט והלאה לא היה די בהם לעודד גילויים מפורשים של לאומיות יהודית בתורכיה. זו החלה להתפתח רק ב-1908, ממחרת המהפכה של 'התורכים הצעירים', משעה

4 על תפקיד האנטישמיות בהפצת הציונות — ראה, בין היתר: אל אמיגו דל פואבלו, 21 באוגוסט 1896.

5 על כך ראה: דלמר; לסקוב.

6 על כך ראה: כלב, עמ' 139; קשלס, עמ' 514.

שפתחה ההסתדרות הציונית העולמית את הנציגות הראשונה שלה בקושטא, וגם אז היתה זקוקה לתמיכה מחוץ-לארץ. גם העובדה שכמעט לא היה שום זכר של אנטישמיות מאורגנת בממלכה העות'מאנית לא סייעה לפריחה של תנועה ציונית בתוכה. משנקרעה בולגאריה מן הקיסרות חזרו מספר תורכים לארץ-האם. דוגמה זו עוררה בקרב יהודי בולגאריה את התקווה שיום יבוא וגם הם יעזבו ארץ זו וישוכו לארץ-ישראל. אותם יהודים שראו בשיבה זו אות לבאות לא התייחסו אליה בשוויון-נפש.

חווה ברלין הכיר בעצמאותן של המדינות החדשות הבאלקאניות על-תנאי שיכירו חוקיהן בשוויון בין בני כל הדתות. בבולגאריה היה השוויון על-פי חוק לעובדה כבר בשנת 1879. גם הממלכה העות'מאנית העניקה שוויון זה לשאינם מוסלמים מאז 1839, וב-1856 ניתן לכך אישור. אך לא הרי משמעותו של שוויון מעין זה במדינת-לאום המתיימרת להיות ריכוזית כדוגמת מופתיה במערב כהרי משמעותו בקיסרות הנפתחת בהדרגה למערב ועודה מושפעת מדיני הדי"מה, שבמובן-מה הוסיפו להתקיים גם לאחר שבוטלו רשמית עם הענקת השוויון לכל הנתינים העות'מאניים. היהודים בבולגאריה, שהיו נתינים עות'מאניים ועתה הפכו להיות אזרחים, התוודעו ללאומיות היהודית קודם שיספיקו להתבולל. אשליית ההתבוללות נמוגה חיש מול האנטישמיות שרווחה סביבם. אולם הנהגת תוכנית-הלימודים הלאומית הבולגארית במסודות-החינוך היהודיים החל בבית-הספר העממי, בצד הקנייתם של מקצועות היהדות, וכן הלימודים בבתי-הספר התיכוניים הבולגאריים איפשרו לצעירי היהודים לא רק לקנות להם את הלשון הבולגארית הלכה למעשה אלא גם ללמוד את הספרות הלאומית הבולגארית על בוריה.⁷ הבולגאריזאציה של היהודים הגיעה עד כדי כך ש'מדינת היהודים' מאת תיאודור הרצל (1896) תורגם לבולגארית מיד עם הופעתו. לא ההזדהות הסבילה עם הלאומיות הבולגארית ולא הבולגאריזאציה ההדרגתית לא החלישו את השאיפות הטרומס-ציוניות והציוניות של יהודי בולגאריה. נכון הוא גם ששאיפות אלו נתקלו בהתנגדותן המרה של שכבות מסוימות בחברה היהודית, בעיקר מצד נכבדים שהיו קשורים לחברת 'כל ישראל חברים' (כ"ח, אליאנס), ואילו הרבנים הראשיים (שלעיתים קרובות הובאו מחוץ לבולגאריה) תמכו בדרך-כלל בתנועה הציונית.⁸

אלה האחרונים הביאו עימם גם את הניסיון שנרכש באירופה, הן מבחינת האמאנציפאציה והן מבחינת הלאומיות היהודית והלא-יהודית. יתר על כן: הואיל והאנשים האלה היו חדשים בארץ, ורובם אשכנזים, עדיין היתה זרה להם האסטרטגיה האנטי-לאומית של ה'גבירים' הספרדים. גם חוגי הרבנים לא גילו

7 על ההוראה הבולגאריזאציה, ראה: רומאנו, עמ' 130, הערה 8; טמיר, עמ' 109.

8 ראה: כלב, עמ' 140; טמיר, עמ' 140, 141; אל אמיגו דל פואבלו, 15 בינואר 1895, 1 במאי 1895, 21 באוגוסט 1896.

איבה אלא סייעו דווקא להפצת הרעיונות של חיבת ציון, והיו פעילים באגודות ליישוב ארץ-ישראל.⁹ בממלכה העות'מאנית, לעומת זה, התנגדו הרבנים הראשיים, הן מחזיקי-נושנות שבהם והן מתקדמים שבהם, ללאומיות היהודית. גם בלי קשר לעמדותיהם שלהם בשאלה זו, ממילא לא הניח להם התפקיד שמילאו בגבולות הקיסרות מידה רבה של חרות, אם במעשה ואם בהתבטאות. הנאמנות לשלטון חייבה התנגדות לתנועה הלאומית היהודית.

ואילו הבולגארים, שלא רחשו אהדה יתרה לשליטיהם העות'מאנים משכבר-הימים, לא יכלו אלא לעודד כל תנועה שפעלה נגד הקיסרות, ובכלל זה הטרומ-ציונות והציונות. על כך אמר משקיף שהיה מעורה בעניינים העות'מאניים:

[... (בבולגאריה) מעוזים לפרסם בשלוות-נפש גמורה, בלי לחשוש לסכנה כלשהי, עד כדי כך ששוב איני מתפלא כאשר ידידי הנוצרים אומרים לי: 'כל העמים שהיו כפופים לתורכיה השיגו את עצמאותם, הארמנים מתמרדים באסיה, ומתי יגיע תורכם בארץ-ישראל?'¹⁰

על הגורמים האלה ניתוספה קרבתן של בירות אירופה התיכונה, ובפרט וינה,¹¹ ואין עוררים על מידת השפעתן על יהודי בולגאריה. הדי התנועה הלאומית היהודית שהיתה מתפתחת והולכת בחוגי המשכילים בערים הללו נוספו אפוא על הדי הזרמים שהופיעו במזרח-אירופה.¹² בתי-הספר של כ"ח, שמאז מחציתה השנייה של המאה ה-19 צצו בארץ ככמהים וכפטריות, היה להם חלק בהחדרת הרעיונות המודרניים שהתפתחו בעולם המערבי. מסיבות שונות, כמה מתלמידי כ"ח בבולגאריה נעשו תומכי הציונות. בניגוד למה שהתרחש בקיסרות (שבה לא קם איש להפריע לפועלה של אליאנס), הרי בבולגאריה נסגרו כבר בראשית המאה ה-20 רוב בתי-הספר של כ"ח. בכך נעלם מעוז נכבד של האנטי-ציונות, וממילא גם מכשול לבולגאריזאציה, שהרי בתי-הספר הללו היו מכשיר אדיר להחדרת ההשפעה הצרפתית. הנכבדים ה'אליאנסיסטים' בבולגאריה איבדו משענת חשובה. בתי-הספר האלה, שהפכו להיות מוסדות קהילתיים יהודיים, תרמו להחדרת רעיונותיה של הלאומיות היהודית ולכינונה של מערכת-חינוך שהלמה את שאיפות הציונים המקומיים. ניכרת היתה השפעתם על הקהילות היהודיות שבארץ, והם הצליחו להקים רשת של חינוך יהודי לאומי. בתי-ספר אלה מצידם הרחיבו את בסיסה של הציונות. חרף התערותם היחסית של היהודים בבולגאריה, הרי ב-1931 רוב הילדים עדיין למדו בבתי-ספר יהודיים

9 ראה: אל אמיגו דל פואבלו, 1 ביאנואר 1894, 15 באוקטובר 1894; ארכי"ח, בולגאריה, I.G. 2, נספח למכתב מדאנון לפאריס מ-24 ביאנואר 1896: מנהל החברה להתיישבות 'עזרת אחים', שנסודה בסופיה ב-1895 היה הרב אלאדיגס; קשלס, עמ' 295, 513-514; טמיר, עמ' 138.

10 ארכי"ח, בולגאריה, I.G. 17, צמח, 17 במארס 1895.

11 ראה למשל: זלכסטאמאנציפאציון, 18 ביאנואר 1892, 7 באפריל 1892.

12 אל אמיגו דל פואבלו, 15 באפריל 1894, 1 במארס 1895.

בשלוש הערים החשובות: סופיה, פיליפופולי ורוסה.¹³ בולגאריזאציה והזדהות עם הלאומיות הבולגאריה, התבוללות והגמוניה של החינוך היהודי, התבוללות ולאומיות יהודית — בתוך הדיאלקטיקה הזאת התפתחו בבולגאריה גם הטרומ-ציונות וגם הציונות, שהרי אין להפריד בין השתיים.

ב. בעל האוטופיה: ראובן יצחק פרחיה

ראובן יצחק פרחיה, האוטופיסט, לא הטביע את חותמו על קורות הטרומ-ציונות, לאמיתו של דבר עודו בלתי-יודע ולעולם אינו מוזכר בשמו. לנו הוא מוכר רק מתוך שלושת המכתבים ששיגר לכ"ח בספרדית-יהודית, ככתב ספרדי-הוט.¹⁴ לפי מה שהכותב מעיד על עצמו, ולפי מה שעולה מקריאת המכתבים, הוא היה אדם פשוט, מאמין, עני, לא משכיל ביותר, לא ידע לשונות זרות, קיבל חינוך מסורתי ולא למד בבית-ספר של כ"ח. יש מן המשותף בינו ובין כמה טרומ-ציונים מן המאה ה-19: כמוהם כך ראה גם הוא בכ"ח את המושיע של העם היהודי, אליה פנה בבקשו להציג את תוכניתו וקיווה שבעזרתה יוכל להגשימה.

תוכנית זו הצטיינה בראש וראשונה בצד החזיוני שלה, ועם זאת לא היה האיש נקי מן המשיחיות של קודמיו. ראובן יצחק פרחיה, שבעקפים השווה עצמו לדוד, אשר נצר מגזעו עתיד להיות המשיח, נשא בחובו — ולו אך מתחת לסף ההכרה, בלי שידבר על כך בפירוש — את החזון המשיחי של שיבת-ציון, שבכללו של דבר שימש לו שופר. גם בניית בית-המקדש בעיר-האוטופיה העתידית שלו נבעה מאותו מקור: הרי בניית המקדש בירושלים היא מסימני-ההכר המובהקים של ימות המשיח.

התוכנית שהציג הכילה 96 סעיפים, ומחוסם לא הזכיר המחבר אלא את אלה שנראו לו מרובי-משמעות ביותר. חותר היה להשיג את האמצעים לקיבוץ כל היהודים בארץ-ישראל, וביתר ייחוד — בירושלים. לשם כך הציע להקים הסתדרות בחסותה של כ"ח. ההסתדרות תבנה בארץ-ישראל מדי-שנה 2,000 בתים, מחמישה או שישה סוגים, בשכיל חברה ותקבל את ההכנסות שתופקנה מהם. היהודים שישמעו על מפעל הבניין הזה של כ"ח יתנו לו את ידם, כדי שיובטח להם בית בירושלים. חברי ההסתדרות לא די שיקבלו בית ואדמות שיהיו להם לקניין אלא אף עשירים יהיו, שהרי יקצו להם סכום-כסף מסוים. בכל חודש יופלו גורלות, ו-95 איש יזכו בהגרלה. במקביל לכך חזתה התוכנית הקמת עיר שתיקרא בשם שתבחר כ"ח. מסביב לעיר הזאת תהיינה 12 או 16 מושבות חקלאיות, ובכל אחת מהן אלף בתים. בחזונו ראה המחבר התיישבות של 50,000 משפחות. תוכניתו כללה גם:

13 ראה: גלבר, עמ' 118, לוח 8.

14 ארכי"ח, בולגאריה I.G. 1, 12 ביולי, 17 באוגוסט, ט"ז באלול (1 בספטמבר) 1890. התרגומים מתוארכים: 12 ביולי, 17 באוגוסט ו-10 בספטמבר, 1890 (תאריך קבלתם).

1-ère ANNÉE Philippopol le 12 Octobre 1893 N° 11

CARMEL

Organe de l'Union centrale des Sociétés «Carmel»

Paraissant le 12 de chaque mois en français, avec un supplément bi-mensuel en judaico-espagnol.

Rédacteur en chef
JOSEPH MARCOU-PARON
 (Ex-rédacteur du journal «Le Juif», en Algérie)

Toute adresse rédactionnelle est à adresser à M. J. M. Marcou, près du Jardin de la Ville.

Tout envoi de mandats et d'autres valeurs doit être adressé à l'Administration: M. Macho Macho, rue de la République.

Prix de l'abonnement

DE LA REVUE	Du supplément judaico-espagnol
3 francs par trimestre	BULGARIE... 1 franc 50 c. par trimestre
3 fr. 50 c.	UNION POSTALE... 2 francs

Prix de la Revue avec le supplément
 Bulgarie 1 franc 50 c. par trimestre Union Postale

Pour les membres de l'Union «Carmel»

REVUE: 2 fr. par trimestre	REVUE AVEC LE SUPPLÉMENT: 3 francs par trimestre
SUPPLÉMENT: 0,75	

PHILIPPPOLE:
 Imprimerie Centrale Ch. Gliennadiev
 1893.

יוסף מרקו ברוך
ועיתונו יכרמל

אפילו אנארכיסט,¹⁵ ואף שלימים היתה לו, לברוך, עדנה אידיאולוגית, וכדיעבד הפכו אותו לאחד מאבות הציונות הרביזיוניסטית,¹⁶ הרי לאמתו של דבר עודנו דמות עלומה. הוא נולד בקושטא בשנת 1872, ומסתבר שלפחות מצד אמו היה ממוצא אשכנזי, התחנך בבירות המערב וסיים את חוק לימודיו בפילוסופיה באוניברסיטה של ברן.¹⁷ ובאגרונומיה באוניברסיטת מונפלייה, היה נודד בלתי-נלאה, דבק עד שיגעון ברעיון הלאום, ורומאנטיקן החדור אהבה ליהדות לעמו.¹⁸ התלהבותו לא

* הקמת בית-דפוס באחת מערי ארץ-ישראל והוצאת עיתון בשם 'אחדות' (אוניון). * הנפקת מניות מטעם בית-הדפוס הזה. ככל חודש תיערך הגרלה, וכל בעל-מניות יקבל בית והון ככל שיומן לו מזלו.

* הקמת ארבעה בתי-חרושת ללבנים; בכל אחד מהם יעבדו 300 עד 350 פועלים, והם לא יקבלו משכורת אלא סכום חד-פעמי בלבד. המחבר קיווה שאלפי פועלים יסרבו לקבל שכר למען מימושה של התוכנית: החסכונות שיושגו יאפשרו להקים בתי-חרושת נוספים.

* הונה של ההסתדרות יתקבל מגביית שני פראנקים בחודש מכל היהודים, בלי הברל מעמד והשכלה.

מקריאת שלושת המכתבים של פרחיה לכי"ח מתקבל רושם של בלבול, נושאים חזורים-ונשנים, כגון שיבת-ציון וחובת כי"ח לעזור — ואילו המחבר מצידו קיבל עליו למצוא את הקרקעות, את הפועלים ואת חברי ההסתדרות. הוא הפציר בכי"ח שתזמין אותו לשיחה כדי שיוכל להציג לפניו את תוכניתו בעל-פה. כי"ח לא נענתה לו מעולם.

תוכנית זו, שרק כמה מיסודותיה מצויים בידינו, מתקרבת בכמה נקודות לתוכניות השתפנות והעזרה ההדדית של תקופתה. בהשגת השוויון (אף זה נושא שהעסיק אותו בלי הרף) היא מניחה מקום נרחב למקרה. איננו יודעים, האם שמע ראובן יצחק פרחיה על משנותיהם של סן-סימון, פורייה או פרודון. על-כל-פנים, הארגון החברתי שהטיף לו אינו רחוק כל-כך מן החלוקה המעמדית נוסח-פורייה. ראובן יצחק פרחיה גם הסתייע ביסודות השאובים מן המסורת היהודית כמו הפלת גורלות, העיר, המקדש, ואילו מן המחשבה המודרנית שאב יסודות כצורת הארגון שבתר, בה, ה'פרודוקטיביזציה' שתושג בעבודה חקלאית ותעשייתית. מטרתו העיקרית היתה, כאמור, יישובה של ארץ-ישראל וריכוזם של כל היהודים בה, וכל זאת בהנהגתו של אלוהים, שהמחבר אינו אלא אחד משלוחיו. כמה מסעיפיה של תוכנית זו הקשורים למחשבה המודרנית עוד יופיעו לעינינו ברבות הימים באידיאולוגיה הציונית ובהשגיה המעשיים. אפילו ב'אלטנוילנד' (1902) של תיאודור הרצל אנו מבחינים כבר באי-אלה רעיונות דומים, בייחוד בתחום הכלכלה. ראובן יצחק פרחיה, כל כמה שהיתה הרצאת-הדברים שלו כושלת וחפזה, ביטא רעיונות שהילכו בתקופתו בעולם היהודי ובעולם הלא-יהודי כאחד, אם גם יחברר שלא הכיר כלל כאורח בלתי-אמצעי את כתביהם של הוגי הרעיונות הללו.

ג. 'ריאל-פוליטיק': מארקו ברוך

באותה בולגאריה פועל גם מארקו ברוך (1872-1899), מן האישים הבולטים של הציונות שלפני הרצל, והוא דומה למנהיג מודרני דווקא. תיאודור הרצל ראה בו

15 ראה: יומני הרצל, כרך ג, עמ' 875, מכתב מ-13 בספטמבר 1899.
 16 ראה ספרו האפולוגטי של וינשל.
 17 הוא קיבל תעודה ב-28 ביולי 1893 — ראה: אצ"מ, A 50-14.
 18 ראה, בין היתר, ההערה הארוכה בכתביד מאת בוריס קיימאנץ (Kajmanz) על מארקו ברוך: אצ"מ, A 50-12 (18 עמ'); כתב-ידו של מארקו ברוך עצמו: אצ"מ, שם; גורליק, עמ' 40-46; מלכו, מארקו ברוך; מזאן; ארדיטי, מארקו ברוך, עמ' 159-169. קשלוס, עמ' 265-294.

היתה מופשטת אלא באה לידי ביטוי מוחשי במעשים. חייו המיסורים, נדודיו, עניותו, קנאתו לציונות, אהבתו האומללה, ההתלהבות ואי-היציבות שבמזגו, אופיו הרכאוני, מיתתו החטופה עקב התאבדות — כל אלה משווים לו דמות של גיבור מקולל, שקשה למצוא לו מקום בפנתיאון של גדולי הציונות המדינית, שכולם גיבורים חיוביים של תנועה מאורגנת, האמורים לשמש מופת לדורות הבאים. מארקו ברוך — דמות כאריזמאטית, איש-ההלכה ואיש-המעשה, שבעודו בחיים הגדירו תיאודור הרצל כמטורף וחשש שמא יבקש לרצחו ועם זאת ניהל עמו חליפת-מכתבים רצופה¹⁹ — נראה לנו כאיש מודרני מובהק, שונה מאוד מן הטרומ-ציונים שלעיתים קרובות ביותר מונים אותם, למען הפשטות, עם בעלי האמונה המשיחית. הוא נושא בחובו תכונות-אופי של טרומ-ציוני, הקרוב יותר למנהיגים העתידיים של הציונות המדינית, ולפיכך מוטב להגדירו כציוני טרומ-הרצלאי. לאמיתו של דבר עשה רושם על תיאודור הרצל עצמו, השתתף כציר בקונגרס הציוני השני ב-1898 וכמשקיף בקונגרס השלישי ב-1899, זמן-מה ההסתדרות הציונית העולמית אף סייעה לו להמשיך בלימודיו בשווייץ, כשם שאחרי-כן הוא נסתייע בה בפעילותו למען הציונות בכמה מערי אירופה.²⁰

עוד בהיותו סטודנט הגדיר מארקו ברוך את עצמו כאחד הבי"רניים. בשנות 1893-1894 הוא צץ באלג'יריה והקים שם את Le Juge ('השופט'), עיתון שעורר עליו מיד את איבתם של אלה שלא האמינו בכוח החיות של הרעיון הלאומי, ובראשם ה'קונסיסטוריה'. מארקו ברוך המשיך בהטפה לדעותיו וכגיוס תומכים. במשטרה הלשינו עליו שהוא אנארכיסט והוא גורש מהארץ. הוא התרוצץ בכירות אירופה, ובשלב מסוים אף חשדו בו שהיה מעורב ברציחת נשיא צרפת, סאדי קארנו (S. Carnot 1837-1894), כליון. לאחר שברוך שהה בברלין ופעל שם למען הרעיון הלאומי, שם פניו לרינה ונתן ידו לפעילותה של אגודת הסטודנטים היהודים 'קדימה', שנלחמה באנטישמיות והצטיינה בשאיפותיה הלאומיות.²¹ בחוגים אלה של ראשית התנועה הלאומית היהודית הכיר צעירים יהודים לאומיים, בהם נתן בירנבוים ואנשים שהיו עתידים לפעול בשורות ההסתדרות הציונית העולמית. בפעולותיו הסב ברוך אליו את תשומת-לבם של השלטונות, וסופו שגורש מוינה.²²

19 ראה: יומני הרצל, כרך ג, עמ' 875-876, מכתב מ-3 בספטמבר 1899. ההתכתבות — ראה: אצ"מ, ארכיון הרצל, H VIII 49, 49a.

20 ראה: יומני הרצל, כרך ב, עמ' 651-652, 754, מכתבים מ-29 באוגוסט ומ-2 בנובמבר 1898; אצ"מ, קיימאן, עמ' 13-14, 16; מלכו, מארקו ברוך, עמ' 9-15; אצ"מ, ארכיון הרצל, H VIII 49, מכתבים מהרצל לברוך, שנת 1898: 4 במאי, 10, 18, 20 ביולי, 16 בנובמבר; אצ"מ, A 50-9, מכתבים מברוך לרוזנבאום, שנת 1898: 16 באפריל, 23 באוקטובר, 16 בנובמבר.

21 אצ"מ, A 50-6, מברוך לולוציסטי, 14 בספטמבר 1894; ב' קיימאן, עמ' 6; מלכו, מארקו ברוך, עמ' 3-4 (מחוך מאמר שנשלח כנראה להרצל והנושא את התאריך 25 באפריל 1898).

22 על כך ראה: וויסטרין, עמ' 201-230; אצ"מ, A 50-6, מברוך לולוציסטי, 14 בספטמבר 1894; שם, 17 בדצמבר 1895.

באביב 1895 הופיע ברוך בסופיה: 'תחילה עשה כאן רושם חזק למדי על פשוטי-העם. בלבוש-הסחכות שלו, בנעליו הבלות, כפרצופו הכחוש, בשערו הפרוע הגמול ממסרק, הצטייר כשליח-מטיף, מין אליהו הנביא שבא להקיץ נרדמים ולהשיבם אל אלוהיהם, אל מולדתם הקדומה'.²³

עד מהרה הצליח מארקו ברוך לקבץ סביבו — הן בסופיה והן בפיליפופולי, שבה הקים לו מטה כללי ממש — אנשים מחוגי המשכילים ומחוגי הפועלים כאחד. אחדים מהם היו עתידים להתייצב בראש התנועה הציונית המקומית, לאחר שקמה ההסתדרות הציונית העולמית. עצם הופעת מארקו ברוך בבלגאריה לא היתה מקרה. הלאומיות הבלגארית, מדינת-הלאום הצעירה וכל מה שסמלה בארצות-הבאלקאן שעמדו אז על פרשת-דרכים, הסעירו אותו עד מעמקי נפשו. באגודות ליישוב ארץ-ישראל, אשר פרו ורכו במקומות שונים בבלגאריה, כבר היו מכשירים את הקרקע לקליטת בשורתו של מארקו ברוך. בראשית דרכו הוא הקים לו חבורה קטנה של חסידים עד שברכות הימים נעשה מעין מנהיג כאריזמאטי לבני-הנעורים. כאשר אך הגיע, הוא נשא נאומים לוחטים בשבח ארץ-ישראל ובגנות האנטישמיות, ההתבוללות ואדישותם של יהודי המקום.²⁴ שיריו המתלהמים הופיעו בסופיה בשנת 1895, תחת השם הבדוי בן-צ'לח, והם מבטאים את האהבה העזה שפיעמה בו לציון.²⁵ הלאומיות הרומאנטית הזאת ינקה מן ההיסטוריה היהודית — וכמוה כך גם הציונות ההרצלאית, ולימים אף זרמיה השונים — היסטוריה אשר מארקו ברוך לא חדל מלראות בה את המסד למאבקו לחידוש נעוריו של הלאום היהודי במולדתו הקדומה, כחינת פתרון יחיד שישים קץ לתלאות ולנדודים.²⁶ בזאת הוא לא נבדל מלאומנים לא-יהודים בני-דורו. הוא הדגיש במיוחד את ההיסטוריה היהודית, ובנושא זה גם שקד להוציא מספר חוברות בצרפתית.²⁷ חרף השתכנויותיו והתנהגותו, הוא האיש שהניח את היסודות לציונות המדינית, מכחינה עיונית ומעשית כאחת. להשגת מטרתו נקט שיטות מודרניות של תעמולה בעל-פה ובכתב. תחילה בחר להקים אגודות שקרא להן בשם 'כרמל', זכר להר-הכרמל בחיפה שאותו חיבב במיוחד. האגודה הראשונה הוקמה בשנת 1895, זמן-מה לאחר הגיעו לסופיה.²⁸ שם גם בא במגע עם אנשי-רוח כולגארים, ובהם הסופר איואן ואזוב, שעור לו לפרסם את קובץ השירים ההיסטוריים שלו, בצרפתית, 'במקדש ההיסטוריה' (Au Temple

23 ארכי"ח, בולגאריה I.G. 17, צמח, 26 בדצמבר 1895; על מצבו בעת הגיעו לבלגאריה — ראה: אצ"מ, A 50-6, מברוך לולוציסטי, 17 בדצמבר 1895; מאן, עמ' 36.

24 ראה: ארדיטי, מארקו ברוך, עמ' 161; מאן, עמ' 36-37, 39; ארכי"ח, בולגאריה I.G. 17, צמח, 26 בדצמבר 1896.

25 ראה: בהיכל ההיסטוריה, עמ' 8.

26 על הזיקה בין ההיסטוריה לציונות — ראה: אלמוג.

27 אל אמיגו דל פואבלו, 15 ביוני 1895.

28 אצ"מ A 50-6, מברוך לולוציסטי, 17 בדצמבר 1895; ארדיטי, מארקו ברוך, עמ' 159.

(de l'Histoire)²⁹. את הרעיונות הלאומיים הקנה לאגודת 'הקידמה' ('פרוגרס') שאותה הקימו לפני כואו כמה תלמידים וקרא לה 'שחר'. בינתיים קידש מלחמה על הרעב: 'התעמולה התפשטה יותר ויותר. אבדו לי לגיונותי. נשארתי ברחוב, בלי אוכל, בלי בגד, בלי נעל, בלי [...] חברים. נמק הייתי ברעב'.³⁰ כדי להיפטר ממנו שילמה לו קהילת סופיה את הוצאות הדרך לפיליפופולי. בעוני ובחוסר-כל הוא הגיע לשם, ועד-מהרה הקיף אותו חוג של צעירים. למרות התנגדותו של ראש ועד-הקהילה הקים שם ברוך אגודת 'כרמל' שנייה, שאחריה באה גם שלישית בטאטארבאזארג'יק.

כבאלג'יריה כך גם בפיליפופולי יסד עיתון בשפה הצרפתית, 'כרמל', שיצאו ממנו רק חמישה גליונות (ספטמבר 1895-יאנואר 1896).³¹ כוונתו היתה להוסיף לו מוסף בלאדינו, לשון-הדיבור של דלת-העם, שלא קנו להם ידיעה של ממש בבולגאריה או בצרפתית; אבל תוכנית זו לא התממשה.³² בהשפעת העיתון קמו בערים כגון סליבו ופלכן אגודות נוספות שמטרתן יישוב ארץ-ישראל. בפיליפופולי הניח מארקו ברוך יסודות להסתדרות-אם, 'הכרמל המרכזי', שאיגדה את השלוחות השונות הללו. אגודה זו שמה לה למטרה לכנס ועידה שתגבש תוכנית-פעולה.³³ הכוונה היתה לכעין הסתדרות שתקדים את ההסתדרויות הציוניות שהוקמו לימים בכל הארצות כשלוחות של ההסתדרות הציונית העולמית.

כל אחד מגליונות 'כרמל' הופץ ב-500 עותקים.³⁴ החל מן הגיליון הראשון ניכרים הקווים העיקריים במצעו הלאומי של מארקו ברוך. הגליונות שלאחר-כך הוסיפו ופיתחו אותם. הציונות היא שאלה מעשית, שאין לה פתרון אלא בצורה מעשית. אין בכך כדי להוציא את האידיאלים מן הכלל. השעה דוחקת, ואם לא עכשיו אימת. הדחיפות היא רעיון חוזר ונשנה במחשבתו של האיש הנלהב הזה. הציונות היא הדת היהודית החדשה. מארקו ברוך קורא אפילו לדתיים להצטרף לתנועה הציונית. בהצהרות האמונה שפורסמו בעיתונו היה מתח מתמיד בין דתיות לאנטי-דתיות: הדת הלא מחייבת אהבה, ואילו הגשמתם של הרעיונות הלאומיים מצריכה מלחמה, משמע שאין שתי אלו יכולות לדור בכפיפה אחת. אף-על-פי-כן גדולי התורה נחשבים בעיניו גיבורים לאומיים מפני שבזכותם יכלה היהדות להתקיים ולהחזיק מעמד. אבל פתרון השאלה היהודית הוא בידי הציונים החילוניים. אין הוא פוסל את האפשרות שכעבור זמן ישובו הדתיים לשאת את הלפיד.

29 אצ"מ, A 50-2, מאי 1895; ארדיטי, בולגאריה, עמ' 75.

30 אצ"מ A 50-2, מאי 1895.

31 אצ"מ A 50-2, מאי 1895; אצ"מ, קאימאנץ, עמ' 7; ארכי"ת, בולגאריה I.G. 17, צמח, 26 בדצמבר 1895; לשם מחקר זה, השתמשתי בנוסח כתב-היד של כתב-העת, שהועתק אחר-כך אך לא מוספר: אצ"מ, F2-2 I; קשלס, עמ' 276.

32 ראה: ארדיטי, מארקו ברוך, עמ' 164.

33 ראה: כרמל (1).

34 ראה: קשלס, עמ' 276.

שיחוררה של בולגאריה מעול העות'מאנים בשנת 1878 מועלה כדוגמה וכמופת להצדקת התוכנית הציונית. חשיבות הדוגמה של מדינת-הלאום הבולגאריה מודגשת כלי הרף והוא הדין בחשיבותם של בונייה, כפרט אנשי-הרוח שבהם. הוא אף תוהה אם ייתכן שיתוף-פעולה בין בולגאריה לציונים. מטרת הציונות להקים קהילה יהודית גדולה ומאוחדת. מארקו ברוך ואנשיו מבקשים לעורר את רגשותיהם הפאטריוטיים של היהודים ולהפנותם לציון, לגאול את אלה מן האדישות המאפיינת אותם, וללמדם להקריב עצמם למען הכלל. הוצאת עיתונים, כתבי-עת וחברות שיעסקו בשאלות הלאום עשויה לסייע להשגת המטרות האלו. היהדות היא לאום, ויש לכוון את הכל להקמת מדינה יהודית. הציונות מתוארת כמפעל של הצלה לאומית. היא מגלמת את ההתחדשות המדינית.

האנטישמיות היא נושא חוזר ונשנה, כמין דיבוק. מטעמים טכסיסיים, מן הסתם, נדרש העיתון לאנטישמיות שבאירופה ולא בבולגאריה. מארקו ברוך עצמו הודה במשוא-פנים זה: 'אשר למצעה-הפעולה שלו, לתוכנו, ברי לנו שיכולתם להשתכנע כי יש תחבולה, ואם פה ושם נראה כי משהו איננו ממין העניין, הרי זה מפני שהטאקטיקה כפתה זאת עלינו'.³⁵ האנטישמיות היא המוליכה ללאומיות. יש מאמץ להצביע על כך שההתבוללות מועילה לטווח קצר בלבד. הממלכה העות'מאנית זוכה לשבחים תדיר, אף שברוך לא רחש אהדה יתרה לארץ ההיא, ואף נלחם נגדה בימי המלחמה בין יוון לתורכיה (1896-1897) לצד היוונים, כגודד של ריצ'וטי גאריבאלדי (1847-1924), בנו של ג'וזפה גאריבאלדי (1807-1882) נושא הדגל של אחדות איטליה.³⁶ הואיל וארץ-ישראל היתה תחת שלטון תורכי ביקשו מוציאי העיתון לא להרוס את הגשרים, שהרי היה עדיין מקום למיקוח עם העות'מאנים, למרות גזרות שגזר השלטון המרכזי על העלייה (1882) ועל רכישת האדמות בארץ-ישראל (1892). ההתיישבות בארץ-ישראל, עבודת הארמה, לימוד מדעי היהדות, הקמת אגודות לעזרה הדדית כדי שיוכלו תלמידים עניים ללמוד בבית-הספר החקלאי מקוה ישראל (שנוסד ב-1870), הקמת בית-הוצאה, ייסוד אוניברסיטה בארץ-הקודש, כינוס של קונגרס ציוני עולמי — כל אלה היו חלק מן המצע הנרחב שפיתח העיתון 'כרמל'. מצע זה כולל כבר כמה מן הקווים העיקריים של הציונות הרשמית שלעתיד לבוא. אנו מוצאים בו גם כמה מן הרעיונות המרכזיים שברכות הימים זכו להתפתחות מיוחדת בבולגאריה ובערים הגדולות של הממלכה העות'מאנית. כך, למשל, כולל המצע מאבק נגד האוליגארכיה, נגד העיתונות ה'אליאנסיסטית' ונגד הבורגנות, כדי להגיע להשתלטות על מנגנון הקהילות ולקידום דרישותיהם של הציונים.

קשריו של העיתון ללאומיות היהודית באירופה היו גלויים לעין. זאת ועוד: הוא

35 אצ"מ, A 171-17, מברוך ומיהודה אל בלקובסקי, 29 בנובמבר 1895.

36 על התגייסותו — ראה: אצ"מ A 50-6, מברוך לזלוציטטי, 5 במאי 1897; 12 במאי 1897. יומן המלחמה, בכתב-יד — ראה: אצ"מ, A 50-3. ראה גם פירסום יומן זה בעיתון Il Vessillo Israelitico (קאסאלה מונפראטו), בין יולי לדצמבר 1897 ובין פברואר ליוני 1898.

קיים יחסים הדוקים עם תנועת חובת ציון שבאנגליה. פועלו של ברוך כבולגאריה שימש בית-אולפן להכשרה ציונית לדורות הצעירים שהמשיכו בפועלו אחרי הסתלקותו. זאת ועוד: משנת 1904 עד 1949 היתה ההסתדרות הציונית של פיליפופולי קרויה על שם מארקו ברוך.³⁷ לשכונה הראשונה שהקימו יוצאי כולגאריה ליד תל-אביב בשנת 1946 (והרחיבה ב-1949) קראו בשם תל-ברוך. בהפצת הרעיון הציוני מילא מארקו ברוך תפקיד ראשון במעלה, הגם שלא זכה אלא לתמיכתה של חבורה קטנה בלבד. אפילו משקציו המרובים הכירו בהשפעתו על האוכלוסייה המקומית: 'אדם דוחה זה הוא הפעיל הנמרץ ביותר בהפצת האשליה המסוכנות המערפלות את מוחם של כמה וכמה יהודים שבכאן'.³⁸ ברוך עצמו הכיר ברישומה של עבודתו כבולגאריה, ובהשג שזכה לו תוך זמן קצר: 'זה עלה לי בדם, אבל [בששת] החודשים האלה התפתחה הציונות ועשתה לה נפשות למכביר. היא מתחילה להתפשט בכל רחבי בולגאריה. אגודות רבות נוסדות בכל מקום. עובדים'.³⁹ האוליגארכיה המקומית, הקשורה לאליאנס, קידשה עליו מלחמה, היתה מבקשת להיפטר ממפיתח-מדנים זה, ובעיקר ביקשה לשים סכר לנחשול הגואה של הציונות. במכתב-איומים ששלחו לו, ובניסיון להתנקש בחייו, ביקשו לרפות את רוחו ולהמריצו לעזוב את הארץ.⁴⁰ העיתון 'אל טיימפו' ('הזמן', 1872-1930) שבקושטא, המקורב לאליאנס, תקף בשורה של מאמרים את מארקו ברוך ואת עיתונו. עוד בנובמבר 1895 השתדלה קהילת טאטארבאזארג'יק להפסיק את הופעת העיתון 'כרמל'. בסופו של דבר הצליחו נכבדי סופיה להביא למאסרו.⁴¹ הם אפילו ביקשו מן הממשלה שתגרש אותו מן הארץ. הרדיפות לא פסקו עד שעזב סופית את בולגאריה. בניגוד למה שאירע בארצות שתחת שלטון העות'מאנים, זכו מארקו ברוך וחבריו להמשך פעולתם העיתונאית, לעזרתם של אנשי-רוח בולגארים לא-יהודים, ואף של פרדינאנד נסיך בולגאריה. הנסיך העניק לברוך מלגה להמשך לימודיו, על תנאי שישאר בבולגאריה.⁴² ברוך העדיף לעזוב את הארץ ושם פניו למצרים: 'לא עזבתי את בולגאריה אלא מפני שידעתי כי הושלמה שליחותי בנסיכות ובכל הבאלקאנים; הוקמו אגודות חזקות, ובתוך הציונות נוצרה קנאת מפלגות, סימן טוב! [...] קצרה רוחי ויצאה נפשי לצאת ולפעול במצרים, כי ניכר היה שמהומות קרובות לפרוץ במזרח'.⁴³ מארקו ברוך ובן-דורו, ראובן יצחק פרחיה, הצטיירו כאותם 'משיחים'

37 ראה: קשלוס, עמ' 294-295.

38 ארכי"ח, בולגאריה 2, I.G., דאנון, 9 ביאנואר 1896.

39 אצ"מ, A 50-6 מברוך לזלוציסטי, 17 בדצמבר 1895.

40 אצ"מ, קיימאנן, עמ' 9; ארכי"ח, בולגאריה, 2, I.G., דאנון 9 ביאנואר 1896.

41 ראה: מזאן, עמ' 30, 34. דבר מאסרו — ראה: אצ"מ, A 50-6, מברוך לזלוציסטי, 17 בדצמבר 1895.

42 אצ"מ, A 50-6, 19 בדצמבר 1895. על המלגה — ראה: שם, A 50-11, מנסיך בולגאריה לברוך.

16-28 בפברואר 1896; שם, A 50-7, מברוך לזלוציסטי, 26 בספטמבר 1896.

43 אצ"מ, A 50-7, מברוך לזלוציסטי, 26 בספטמבר 1896.

חילוניים, מיני גואלים נוסח אליהו הנביא, עניים, נדיבים, נחושים בהחלטתם להעיר ולעורר את הלכות ולהשיב את היהודים למולדתם הקדומה בדרכי העולם הזה ובדפוסים שבגדר האפשר. הם גילמו את ה'משיחים' של העידן המודרני; ידוע לנו שתיאודור הרצל עצמו כונה 'משיח' כאשר עבר בסופיה ב-1896. מארקו ברוך, הבנאי, נבדל בכל זאת מן הטרומ-ציונים של תקופתו באזור, יוצאי החוגים של מחזיקי-המסורת. אם היה ממד משיחי לתמונה שבה ראוהו היהודים, נבע הדבר בעיקר מדרך התבוננותם של יהודי המקום. אישיותו היתה נוחה לכך, גם אם תוכניותיו עצמן לא היה בהן שום דבר משיחי, להוציא אולי נימות-לוואי רגשיות. ברוך הוא ציוני טרום-הרצלאי כדוגמת בני-דורו וחבריו המיוחסים שעמדו בקשרי מכתבים עימו, כגון תיאודור זלוציסטי (1874-1948), שהיה ממייסדי אגודות הסטודנטים היהודים (ברלין). משנת 1897 נעשו האנשים הללו פעילי התנועה. המדיניות אשר לה הטיף ברוך היתה ברורה ומיוסדת על הערכה 'מציאותית' של רקע התקופה. הוא היה אומר: 'אנו נבקש את ארץ-ישראל בשבילנו, אנו רוצים שיכירו ביהודים כלאום, כעם מדיני. אירופה עושה הכל למען אותו קומץ של ארמנים, היא תעשה משהו למען 10 מיליוני יהודים'.⁴⁴

אפשר להשוות את מארקו ברוך גם אל לאומנים לא-יהודים מבני דורו, שהדמיון העממי מעטר את ראשם כהילה של רומאנטיקה. הוא עצמו ודאי הושפע מאיש כג'וזפה גאריבאלדי, הוא גם התגייס לגדודו של בנו כדי להילחם בתורכים כאשר נלחמה יוון נגדה. האיטלקית היתה שגורה על לשונו ועל עטו, משיכה היתה לו לאיטליה, שבה ישב זמן לא מעט ובה התנסה באהבה גדולה ולוהטת אל איטלקייה לא-יהודייה, ושם התאבד ב-1899 מחמת אהבה נכזבת. בקיאותו הנרחבת בתרבות העולם, כשהיא מוצבת במסגרת יהודית, מעמידה את מארקו ברוך כחוליה ברשרת של לוחמים לאומיים מסוג חדש, שהיו גם אנשי-רוח, דוגמת נתן בירנבוים, למשל. הופעתו של מארקו ברוך, על רקע שהיה נוח לקליטת בשורתו, העצימה את דמותו כמושיע המיוחל:

למראה התסיסה בלבבות, ובעיקר לשמע ההתלהבות ששליח זה מעורר בכל מקום, אפשר באמת לחשוב שהגיעה שעת גאולתו של ישראל, שיהודי בולגאריה, ובעיקר יהודי פיליפופוליס, עומדים לחדש את מלכות ישראל מני-קדם. איזה שיגעון! [...] הקרקע הוכשרה להתפרצות מעין זו, האגודות ליישוב ארץ-ישראל הקימו רעש מספיק סביב מפעלן.⁴⁵

44 ארכי"ח, בולגאריה 17, I.G., צמח, 26 בדצמבר 1895.

45 ארכי"ח, בולגאריה 17, I.G., צמח, 26 בדצמבר 1895.

ד. השפעות הדדיות

הידיעות על תנועת חיבת ציון ועל האגודות ליישוב ארץ-ישראל נפוצו כבולגאריה בזכות העיתונים המודפסים עברית שהגיעו לשם ממזרח-אירופה. תפקיד חשוב לא פחות בהפצת הרעיונות המרכזיים של התנועה מילא כתבי-עת שיצא בווינה בלשון לאדינו, 'קוריאו דה ביינה' ('הדואר של וינה', 1871-?), שבו ניתרגמו המאמרים שהופיעו בעיתון העברי 'המגיד'. בשנות ה-80 למאה הי"ט היו העיתונים האלה נקראים ומשמשים נושא לשיחה בבתי-המדרש. בית-המדרש 'ברכה ושלוש' כסופיה פיתח פעילות נכבדה ברוח זו והיה מפיק את החומר העברי שסיפקו אנשי חיבת ציון מרוסיה. גם ברוך בן יצחק מטראני (בני"ם) סייע להחדיר את רעיונות התנועה לבולגאריה באמצעות פירסומיה. בשנות 1880-1890 צצו בכמה ערים כבולגאריה אגודות עזרה הדדית ליישוב הארץ שנקראו 'יישוב ארץ-ישראל', 'אגודת אחים ליישוב ארץ-ישראל', 'עזרת אחים', 'אהבת ציון', 'שבת אחים' וכיוצא בהן. בשנות ה-90 זכו האגודות לתנופה של ממש. התפתחותה של תנועת חיבת ציון בארץ שכנה, ברומאניה, היכתה הדים עזים כבולגאריה.⁴⁶ באותה תקופה הגיעו לבולגאריה – לעיתים קרובות כיוזמת השלטון – מורי אוניברסיטה, רופאים ופקידי-ציבור יהודים ממזרח-אירופה, בפרט מרוסיה, שהספיקו להיות פעילים בתנועת חיבת ציון. עם אלה נמנו: ראובן בירר, קארל הרבסט (1865-1909), צבי בלקובסקי (1865-1948), בוריס שץ, משה נחמיון והירש רימלובסקי. הם תרמו לשיגשוגה של בולגאריה, ועם זאת החדירו אליה את רעיונותיה של התנועה. בהמשך אירגנו את התנועה הציונית במקום, והפכו להיות עמודי-התווך שלה.

העיתון המקומי בלאדינו, 'אל אמיגו דל פואבלו' ('ידיד העם', 1888-1902), נהג להביא בקביעות חדשות על ארץ-ישראל, על יישוב הארץ, כמו גם על מצב היהודים בארצות אירופה. בשנות 1894-1895 נעשה העיתון שופר מקומי של התנועה ליישוב הארץ. הואיל וקיסר בין האגודות השונות ודרש מקוראיו לתמוך בהן. בהסתמך על נתוני ההיסטוריה, היה מסביר את חשיבותה של ארץ-ישראל ליהודים ואת הצורך להשתקע בה, וקרא להיאבק למען תחיית העם היהודי בארצו ולהצטרף לאגודות ליישוב הארץ.⁴⁷

התנועה לבשה ממדים מדהימים: זוהי תנועה כללית, זה זעזוע חשמלי המטלטל את רוחות כל אנשי העדה.⁴⁸ משקיפים מסויגים ביותר תמהו על מקורה של התלהבות זו שלא היתה כדוגמתה. האגודות הללו איגדו בתוכן לא רק את דלת העם

46 אשר ל'קוריאו דה ביינה' ובני"ם – ראה: ציטרון, עמ' 160; אשר ליברכה ושלוש' – ראה: קשלס, עמ' 265; טמיר, עמ' 138; על האגודות – ראה: יהדות בולגאריה, עמ' 78; קשלס, עמ' 265-267; טמיר, עמ' 136-139; דלמר, עמ' 212-215; על חיבת ציון ברומאניה – ראה: קלויזנר; על השפעתה כבולגאריה – ראה: ציטרון, עמ' 160.
47 ראה, למשל, אל אמיגו דל פואבלו, 1 במאי 1895.
48 ארכי"ח, בולגאריה, I.G. 17, צמח, 17 במארס 1895.

בינת, 1 ניסן 1871
איל
קוריאו די ביינה
אמריקו אל פרסו א קינו דל סז טאטליס

A la Redaccion del "Correo de Viena" אדא אודיסאדאם
Probe Number
בינת, 8 סבת 5631

אנבינטאסיון פארה איל סונורו אניו.
קן אל נורו מריוני אימקאסיון אל אמלריסיונו דל סונורו
זו אניו ד' טולקסיון גרוס די טולקסיון
איל קוריאו די ביינה.
למטענון קן איל זונאל די פאמיליאס אימקאסיון:
טוריוו די לח קארן.
קט פאמיליאסיון קט קארן מריו די קטו דל טורקטוליקו אל
מריקו דל טולקסיון פארה טורו אל סרי פארה טולקסיון אימקאסיון.

НАРОДНИ ПРИЈАТЕЉ

אניו 1 איל נומירו 1
אמיגו דיל פואבלו
זונאל פור טז'יחדים
ישראיליתאס ליטיראטורה חי סניסי אה
אלאקסי חונה ציו אל עיו

ס פריקסיון;
6 טראקסיון אל
חניו. 3 טר
פור 6 עזיון

אריסקולוס די ציון
סיר פירמאדוס
חי ט פריטוראן
אונקסיון 10 סאח-
טיניס לה סירה

והיו לך למקרא הערה ולמסע את המחנית
(במדבר י ב)
Београд, 1 Ноембра 1888
ניינראדו קקליו 5649

אה מואיסטרוס קוריליניונארייוס!
קן טאיסטרוס זירקולאריס קי איספארטימוס אינטרי טאיסטרוס קוריליניו-
נארייוס, טז'ימוס חיל חנור די דארליס אה סאציר קן מוס דיטורמינימוס די
טובליקאר חון זונאל חון לינואה איספאניוילה חיל קואל אפאריסירה חונה
ציו אל עיו.

אלא גם אנשים מכל שכבות החברה, ובמיוחד מבני המעמד הבינוני והעליון, שהרי החברים נתבעו לשלם דמי-חבר בשיעורים שונים, שבקצתם היו גבוהים למדי. רוב האגודות הוקמו על-פי דוגמת האגודות של שנות ה-50, ובתקנותיהן הזכירו את האגודות שהקימו חובבי ציון במזרח-אירופה.⁴⁹

מטעמים טאקטיים נהגו לפעמים להצדיק את בחירתה של ארץ-ישראל כמקום מועדף להתיישבות בנימוק שלעומת מקומות אחרים אדמותיה פוריות יותר, אך עם זאת תמיד דובר בתקנות הללו על ארץ-ישראל. לפי מטרותיהן המוצהרות קמו האגודות כדי להנחיל לחבריהן את החיבה לעבודת-האדמה, לפתח בקרבם את רעיון ההתיישבות בארץ-ישראל, לרכוש קרקעות וליישב עליהן כמה משפחות. רעיון 'התחדשות' של היהודים מכוח עבודת-האדמה הונח ממש ביסודן של האגודות הללו.

בבולגאריה פעלו כל האגודות פחות או יותר לפי אותו דגם. החברים נחלקו לשני סוגים: החברים הפעילים התחייבו לעלות לארץ-ישראל תוך לא יותר מחמש שנים לאחר רכישת הקרקעות, ואילו חברי-הכבוד תרמו בעין יפה כדי לתמוך במתיישבים ולסייעם. בתוך שנה אחת לאחר רכישתה של חלקת-אדמה היו שלושה חברי אגודה מחויבים לעלות ולהתיישב שם. מאותה שעה והלאה תהיה האגודה נושאת בהוצאות המושבה משך חמש השנים הראשונות. המתיישבים הראשונים היו אמורים לעלות על סמך סכום כסף מסוים שבו יוכלו לרכוש את כלי-העבודה הראשונים.⁵⁰

האגודות הללו זכו לתמיכת החוגים הדתיים, והן עשו נפשות בבתי-התפילה. גם ברוסיה הצטרפו רבנים במספר הולך ורב לתנועת חיבת ציון.⁵¹ תנועה זו למען ההתיישבות, שהקיפה את השכבות השונות של החברה היהודית, ובעיקר את המעמד הבינוני ויהודים שלאחר גיל הגיוס, כלומר כוגרים מבוססים, לא עוררה עליה את איבתו המאורגנת של המימסד היהודי, שהרי לאמיתו של דבר לא יצאה כנגד האינטרסים שלו ובשום פנים לא העמידה בסכנה את שלטונו.⁵² חיבת ארץ-ישראל הפריעה פחות מן הציונות שהטיפו לה מארקו ברוך והצעירים הנלהבים שנהו אחריו, אשר תקפו את המוסדות היהודיים ואת הנכבדים. גם אין לומר שתנועת ההתיישבות זכתה לתמיכה מוצקה. מכל מקום, ניסו למצוא דרכים לתעל אותה. מנהלו של בית-הספר כ"ח בסופיה אף הציע להנהלת ארגונו בפאריס להקים על אדמת בולגאריה מרכזים לעבודה חקלאית, כדי להיבנות מן 'ההתלהבות האגררית',⁵³ כלשונו. אף-

על-פי-כן בחזור ששלחה לעובדיה בסוף 1895, גינתה ההנהלה הפאריסאית, בקשיחותה הרגילה, הן את היוזמות ליישוב ארץ-ישראל והן את כל התנועות הפרו-ציוניות.

יהודי בולגאריה עשו כמה נסיונות ממשיים להתיישבות בארץ-ישראל, אך הניסיון היחיד שעלה יפה באמת נעשה בהרטוב שליד ירושלים.⁵⁴ זו היתה המושבה הספרדית הראשונה בארץ-ישראל. האדמה נרכשה על-ידי שתי אגודות להתיישבות — 'אגודת אחים ליישוב ארץ-ישראל', זו של טאטארבאזארג'יק וזו של סופיה, אשר ב-1895 התמזגו לאגודה אחת בשם 'עזרת אחים'.⁵⁵ הרטוב ידעה מעלות ומורדות והחזיקה מעמד עד שנת 1948.

בשנת 1895 לערך החלה שקיעתן של האגודות להתיישבות שבבולגאריה. מארקו ברוך פתח תקופה חדשה של ציונות מדינית טרום-הרצלאית מאורגנת.

במקביל לאנשים האלה ולאגודות ההתיישבות האלו צצו איגודים למטרות שונות, והם מצידם חיזקו את ההכרה הלאומית ביהדות המקומית. ההשכלה בגירסתה המזרח-אירופית ודאי השפיעה גם-כן על ייסודם של איגודים מסוג זה.

בשנת 1890 לערך נוסדה בפיליפופולי האגודה 'התעוררות' להפצת התרבות והלשון העברית. אגודה מאתו סוג, בשם 'פרוגרס' (קידמה), קמה ברוסה. כעבור שנתיים נוסדה בסופיה אגודה באותו שם. האגודות הללו כחרו בשנת 1895 בשם 'השחר'. בצידן של אגודות 'כרמל' שהקים מארקו ברוך הוקמו, עקב חילוקי-דעות בשורות הנוער, אגודות 'ציון'. הראשונה בהן הייתה שורש בפיליפופולי. זו של סופיה נולדה מתוך מזיגה של אגודת 'לבנון', שהוקמה ב-1895 על-ידי מארקו ברוך, עם אגודת 'כרמל 2'. בשנת 1897 האגודה המאוחדת הפכה להיות הועד המרכזי הציוני של בולגאריה.⁵⁶ בראשה עמדו אלה שהיו עתידים להיבחר כצירים לקונגרס הציוני הראשון בבאזל. במסמך המפורסם של ועד זה, 'קול קורא לבניו הנאמנים של העם היהודי', שנתפרסם בכמה וכמה לשונות במאי 1897, פנה ועד זה אל יהודי בולגאריה, לרבות הרבנים, בקריאה לתמוך בקונגרס הציוני הראשון ולהשתתף בו.⁵⁷

54 על התיישבות זו — ראה, בין היתר: אל אמיגו דל פואבלו, 13 ו-29 באוגוסט 1896; 22 ביאנואר 1897; Die Welt, 4 ביוני 1897, 17 בספטמבר 1897; בכר; קשלס, עמ' 516-522; בן-ארצי, מושבה נשכחה; בן-ארצי, הרטוב; בן-ארצי, המסיתים.

55 פוגשים את שני הביטויים, אחד אחרי השני. ההיפותזה של היתוך שתי האגודות מתקבלת ביותר על הדעת. ארכי"ח, בולגאריה 17, I.G., צמח, 26 בדצמבר 1895; אל אמיגו דל פואבלו, 29 באוגוסט 1896.

56 על האגודות — ראה: שאלתיאל, עמ' 33-34; האגודה המאוחדת — ראה: קשלס, עמ' 295, 297.

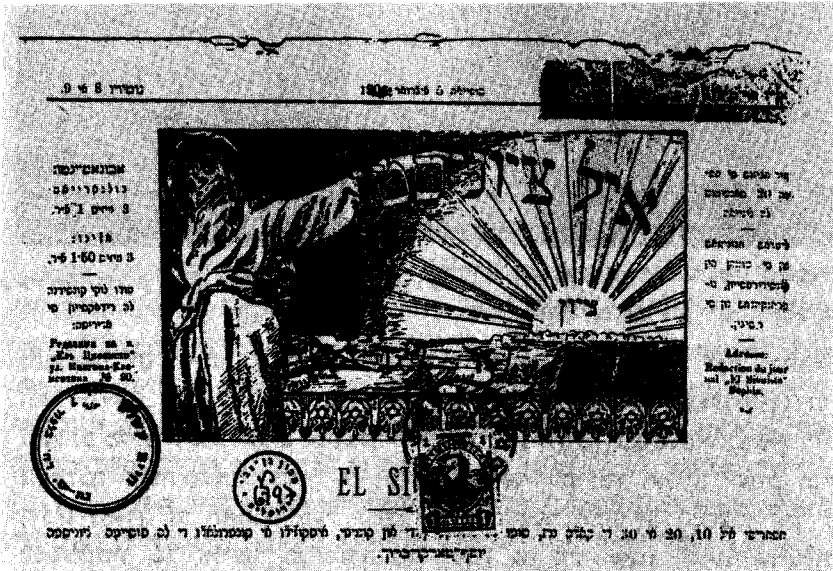
57 סופיה, 1897 (הטקסט בצרפתית, פורסם גם בעברית ובגרמנית): ראה אצ"מ, A 171-17.

49 ארכי"ח, בולגאריה, 17, I.G., צמח, 17 במארס 1895; שם, I.G. 12, דאנון, 24 ביאנואר 1896; פיליפופולי, עמ' 2; סופיה, עמ' 2; דוגמת מזרח-אירופה — ראה למשל: אצ"מ 154-158.

50 צווים לקוחים מתקנון החברה של טאטארבאזארג'יק — ראה: ארכי"ח, בולגאריה 17, I.G., צמח, 17 במארס 1895.

51 ראה: אל אמיגו דל פואבלו, 15 באוקטובר 1894, 1 במאי 1895; ארכי"ח בולגאריה 2, I.G., דאנון, 24 ביאנואר 1896; על רוסיה — ראה: שלמון, עמ' 112-149.

52 על ההרכב החברתי של חברות אלו — ראה: יהדות בולגאריה, עמ' 78; דלמר, עמ' 212-215. ארכי"ח, בולגאריה 17, I.G., צמח, 9 ביאנואר 1896.

שני עיתונים ציוניים: 'יבריסקי גלאס' (בבולגאריה) ו'איל ציוניסטו' (בספרדית-יהודית)

כל העיתונים האלה, נוסף לעיתונים שהיו מגיעים מארצות אחרות וזכו דרך קבע לתגובה ולפרשנות, חידדו במידה רבה את רגישותם של יהודי בולגאריה לתנועות שפקדו את תנועות חייבת-ציון, הלאומיות והציונות ברחבי העולם היהודי ובארץ-מושבם, ובזאת אף קישרו את עצמם לשאר יהודי העולם. בתקופה ההרצלאית של הציונות קמו בארץ זו עיתונים חדשים על מקום קודמיהם, ואלה ייצגו את הזרמים השונים שבתנועה.

ה. רשתות תרבות: מזרח אשכנזי — מזרח ספרדי

בארצות שכשלטון העות'מאנים לא ידעה הטרנס-ציונות הסתעפות נרחבת דוגמת זו שזכתה לה בבולגאריה. אכן הרעיון הלאומי התבטא שם רק בדרכי עקיפים. בתחום זה מילאה ההשכלה תפקיד נכבד. באירופה באו הציונים מתוך החוגים המתבוללים

אגודות 'כרמלי' לא נעלמו לגמרי ואחדות מהן, דוגמת זו שבטאטארבאזארג'יק, החליפו את שמן כמה וכמה פעמים. בשנת 1893 לערך החלו להיווסד בבולגאריה אגודות דתיות במגמתן, כמו 'נוה צדק' ו'אור הקודש'. ככל שהתפשט הרעיון שה'התחדשות' הלאומית לא תקום ולא תהיה בלי 'התחדשות' פיסית החלו לקום גם אגודות להתעמלות.

בבולגאריה לא היה קרע של ממש בין דתיים לחילוניים. אדרבה, נראה כי לא פסקה ההשתדלות להגשים את השאיפות הלאומיות בהשתתפות הציבור הדתי. זמן רב נתלוו בנות-קול משיחיות לתנועה הלאומית היהודית שפרחה בארץ זו: 'יש בנוער התרוממות-רוח לאמיתה, בכית-הכנסת מדברים על ביאת המשיח', כתב מי שכתב ב-1897, חודשים אחדים לפני התכנסות הקונגרס הציוני העולמי הראשון.⁵⁸ ההתפתחות המיוחדת של קיבוץ יהודי זה, שימים רבים היה מיטלטל בין מסורת להתמערבות, והכושר שלו לאמץ לו נכסים — בפרט אידיאולוגיות — מבחוץ ולסגלם לפי צרכיו למסכת התרבותית שלו עצמו, יש בהם כדי להסביר את הבחירה הרב-גונית שלו בדפוסים של הלאומיות.

בערייה שהדה של בולגאריה קמו עוד הרבה אגודות-נוער להפצת התרבות הלאומית כגון 'לה מאנסוס' ('הנוער'), 'אהבת ישרון', 'קלארידאד' ('בהירות'), 'אוניון' ('אחדות'), 'אספראנסה' ('תקווה'), 'ווזביטאניה' ('חינוך').

גם העיתונים המקומיים עשו נפשות למפעלים ציוניים. 'אל אמיגו דל פואבלו', אחד העיתונים הראשונים בשפת לאדינו בבולגאריה, תירגם מאמרים שהופיעו בעיתונות העברית, פירסם חדשות מן העולם היהודי, מאמרים על חיבת ציון, ידיעות רצופות על ההתיישבות בארץ-ישראל ועל חיי האגודות שבבולגאריה, וכלי שיהיה ביטאון לאומי לאמיתו הפך במידה רבה להיות במה ללאומיות.⁵⁹

'כרמלי' היה ממשין, 'יבריסקי גלאס' ('הקול היהודי'), שראה אור בין יולי 1896 ליאנואר 1897 בזכות חבריו של מארקו ברוך. לשונו היתה בולגאריה, והיה לו מוסף בלאדינו, 'לה בוז דה ישראל'. הופיעו 17 גליונות שלו בני שישה עד שמונה עמודים. עיתון ציוני זה עורר מיד תגובות נועזות כחוגי מתנגדיה של התנועה, אף שנמנע מלתקוף את הנכבדים, בניגוד לקודמו שהעדיף לנקוט עמדה תוקפנית כלפיהם. העיתונות היהודית בממלכה העות'מאנית קידשה עליו מלחמה. מי שכיחן בתפקיד הרב הראשי של הקיסרות, משה הלוי (שימש בתפקידו מ-1873 עד 1908), הכריז עליו חרם, בתואנה שבהצהרותיו הציוניות הוא מעמיד בסכנה את יהודי הממלכה העות'מאנית, ועמדתו זכתה לתמיכה מצד רוב הנכבדים היהודים בבולגאריה. הופעת העיתון הופסקה עקב בקשה שהגיש השלטון העות'מאני לשלטונות בולגאריה.⁶⁰

58 ארכי"ח, בולגאריה 14, I.G., כהן, 4 במאי 1897.
59 על ביטאון זה — ראה: גאון, עמ' 23-24.
60 ראה: קשלס, עמ' 299-303.

(מימין) ברוך בן יצחק מטראני (בני"ם); יוסף הלוי

בזכות התפקיד שקיבלו על עצמם נעשו מבשרים, לא פחות מן הטרם-ציונים או ממשיכיהם, אם גם כמובן אחר. שותפים היו להם בכמה דרישות, כמו החייאת השפה העברית, ובתוך כך חיזקו את הזהות הספרדית על-ידי שמירת הלאדינו, שאותה ביקשו לחזק כאנטי-רוח הגונים. בדיאלקטיקה הזאת, בין הפתיחות למערב ובין שימור המורשת של התרבות המסורתית, בהשלמה עם מעמד הדי"מה כתנאי בל-יעבור (הגם שבשנת 1856 בוטל מצב אי-השוויון החוקי של הדי"מים), עתידה היתה להתחשל, שלא על דעת מעצביה, ההכרה הלאומית היהודית העות'מאנית, בפרט בתוך השכבות העממיות, שהיו ערות ביותר לממד הרגשי של ההוויה הלאומית היהודית.

האגודות המשכיליות, שגם הן התפתחו במקביל להתמערבות הכפויה, הפכו להיות מרתכים להאדרת הזהות היהודית.

בשנת 1879 הוקמה באדירנה (אדריאנופול) אגודה ששמה לה למטרה להפיץ את רעיונות ההשכלה: 'חברת שוחרי תושיה' או 'חברת דורשי ההשכלה', שהציבה לעצמה מטרה לסייע לגאול את היהודים ממצוקתם הרוחנית והחומרית. האגודה הוציאה לאור את 'בוליטנו דה לה סוסיידאד דורשי ההשכלה' (ידיעון האגודה של דורשי ההשכלה, אדירנה תרמ"ט/1889), החתימה מנויים על עיתונים עבריים, קיימה אולם-קריאה וסייעה במימון להוצאת כתבי-עת מדעי בלאדינו ובאותיות עבריות, בשם 'יוסף דעת' או 'אל פרוגרסו' ('הקידמה'), להיסטוריה יהודית ובפרט לתולדותיהם של יהודי תורכיה. כוונתה היתה גם להכניס את היהדות העות'מאנית לתנועה האירופית של 'מדעי היהדות' (חוכמת ישראל) מן הדור השני.

אגודת 'דורשי לשון ציון', שהוקמה בקושטא ב-1890, שמזכירה היה אברהם פורמקין, פתחה ב-1892 בית-ספר וספרייה עבריים.⁶³ בית-הספר הזה היה פרי שיתוף-פעולה בין אשכנזים לספרדים והתכוון למלא חלל בתחום ההוראה. בשעה שבאין הוראה מספיקה של הלשון העברית נעשו ילדי היהודים בשאר בתי-ספר נוכרים לעמם, ביקש מוסד חדש זה לחנך אנשים שישמרו אמונים לעמם ולאליהם, בהתקוממו על החינוך שנתנו בתי-הספר של אליאנס. הוא פתח את שעריו לילדים מגיל שש עד שמונה, והואיל ולשון ההוראה בו היתה עברית שאף להרגילם בהדרגה להשתמש בלשון זו עד שעם הזמן יוכלו גם להשתמש בה מחוץ לבית-הספר, במגעים שבינם לבין עצמם. הכוונה היתה לבית-ספר שיהיו בו ארבע כיתות, בשנה הראשונה אמרו לפתוח את הכיתה הראשונה ואחרי-כן, בכיתות הבאות, ילמדו הילדים לא רק עברית אלא גם תורכית, כדי שאם ירצו בכך יוכלו להיכנס כעבור זמן לבתי-הספר הממלכתיים התיכוניים. מכאן אתה למד שבית-ספר זה לא בא למנוע את התבוללות היהודים בארץ-מגוריהם; אדרבה, המטרה היתה להגיע להארמוניה בין התרבות

והמתמערבים ביותר שבחברה היהודית: אנשים כמו: יהודה לייב פינסקר (1821-1891), משה לייב ליליינבלום (1843-1910) ופרץ סמולנסקין (1842-1885) היו בשעתם מליצי יושר נלהבים להשכלה ולאמנציפאציה בעת ובעונה אחת. כאלה היו, בממלכה העות'מאנית, ברוך בן יצחק מטראני (בני"ם) ואליהו יצחק נבון (1857-1952). זה האחרון פעל למען תחיית השפה העברית, ובשעתו נתן יד למפעלותיו של אליעזר בן-יהודה. א"י נבון גם היה קשור לנחום סוקולוב (1859-1936), המנהיג הציוני לעתיד לבוא, והשתתף בעיתונו 'הצפירה', שהופיע בוורשה (1862-1931).⁶¹

לעומת אלה היו משכילים אחרים כמו יהודה נחמה (1825-1899), שניהל חליפת-מכתבים רצופה עם דומיו במזרח-אירופה,⁶² יוסף הלוי (1827-1917), ואברהם דאנון (1857-1925), אשר לא היו קשורים במישרים לא לטרם-ציונות ולא לציונות, אך נלחמו למען חינוך מודרני מטיפוס מערבי ולמען ה'פרודוקטיביזאציה' של היהודים העות'מאנים ופעלו שכם אחד עם המנהיגים ששקדו על תקנת החברה המקומית. הם לא הטיפו להתבוללות דווקא או להתרחקות מן היהדות ובכל-זאת היו קרובים יותר לחברת כיי"ח מאשר לזרמי הלאומיות היהודית של העת ההיא. הם היו שלוחיהם של זרמים רעיוניים ששטפו את העולם היהודי ממערב לקיסרות, הציגו את יצירותיהם ותירגמו אותן ללשון-העם, ובמובן-מה שימשו מתווכים בין העולם הספרדי לעולם האשכנזי, בין חוכמת המערב לחוכמה המסורתית.

63 על אגודה זו — ראה: זלכסטאמאנציפאציון, 26 ביאנואר ו-18 ביולי 1892; גאלאנטי, עמ' 223; כהן, עמ' 38-39.

61 על הקשרים בין נבון לבן-יהודה — ראה: אצ"מ K 11-20; בין נבון לסוקולוב — אצ"מ A 18-420 ו-K 11-20-2.

62 ראה: נחמה.

העברית לתרבות הארץ. הספרייה נועדה ליצור חיבור בין יהודי העיר. פדאגוגים ושוחרי שפת עבר נקראו לחוות את דעתם, והקהל התבקש לשלוח ספרים עבריים וספרים יהודיים בלשונות אחרות. מגמת האגודה הוגדרה כיהודית-לאומית. כל הידיעות האלו מופיעות בעיתון הוינאי הלאומי של נתן בירנבוים, 'זלבסטאמאנציפאציון' (1885-1895). בזכות עמדותיה המתונות של האגודה יכלו להצטרף אליה יהודים רמי-מעלה, שהיו קשורים למנגנון הממשלתי. חודשים אחדים לאחר הקמתו קלט בית-הספר 150 תלמידים, מהם 30 אשכנזים, ורובם לומדי-חינם. היתה תקוה לפתוח גם גן-ילדים, ולשם כך חיפשו גננות המסוגלות להורות בעברית ומכירות את שיטת פרובל.⁶⁴ הנה כך קיוו המייסדים להחיות את השפה העברית בפי העם היהודי. ה'התחדשות' על-ידי לשון-האבות באה על מקום ה'התחדשות' שאליה נשאו את נפשם כוחות האמאנציפאציה שבמערב. ההשכלה יצרה את הקשר בין האמאנציפאציה לתחייה הלאומית.

עוד אגודות מסוג זה התארגנו בערים אחרות. באותה שנה הוקמה באיזמיר האגודה 'דורשי לשון עבר' להוראת הלשון והספרות העבריות, בהתאם למצע ההשכלה. ואילו בשנת 1891 הוקמה בסאלוניקי האגודה 'שפת אמת',⁶⁵ שמטרתה היתה לתרום להחייאת העברית — שפת האמת — על-ידי הוראה, קריאה, הכנה, שימוש בעל-פה ובכתב, בצורה הנכונה ביותר. מיסד-החבר היו אמורים לכסות את הוצאות האגודה: דמי-שכירות, רכישת ספרים וכתבי-עת, וכן גם, בשעת הדחק, את תשלום המשכורות למורים. החברים היו חייבים לבוא למקום הלימוד, בקצב שיקבע הועד המנהל. התוכנית כללה לימוד תנ"ך, דיקדוק עברי, כתבי-עת וספרים של ההשכלה. כתום שלושה חודשים לייסוד האגודה לא יורשו החברים לדבר במסגרתה אלא עברית.

האגודה 'קדימה', שהוקמה בסאלוניקי בשנת 1899, היא המבליטה ביותר את הקשרים שנתרקמו בין ההשכלה ובין התנועה הלאומית היהודית. מייסדיה היו תלמידי-חכמים, שלאחר שקנו להם דעת בישיבות שקדו על לימוד הצרפתית הלכה למעשה והגיעו לכלל בקיאות בחוכמות חיצוניות. כוונתם היתה לטפח את השפה העברית, להפיץ את חיבתה בקהל, לחנך באמצעותה את ההמונים, להעמיק את האמונה הדתית על-ידי הנחלתה של חוכמת ישראל. נוסף לתלמידי-החכמים הצטרפו לאגודה מורים שעסקו בחינוך יהודי מסורתי, עיתונאים, אנשי-תרבות וסוחרים. האגודה אירגנה פעילות בתחומים שונים: השאלת ספרים, שיעורי-ערב בדיקדוק, תולדות עם ישראל וחוכמת-ישראל למורים, הרצאות וויכוחים. היא גם תרמה

64 פרידריך פרובל (1782-1852), מחנך גרמני, פיתח חינוך המיוסד על הצורך לממש שוויון הארמוני בין הכישרים הפסיכולוגיים של הילד, שיעניק לו ספונטאניות גדולה. עבודתו נחשדה בהערפת סוציאליזם ואידתיות.

65 אל איזמיר — ראה: ארכיון, תורכיה LXXIV, א' אריה, 20 במאי 1895; כהן, עמ' 38. על סאלוניקי — ראה: מלכו, שפת אמת.

לפתיחת ספרייה שהכילה ספרים בעברית ובלשונות אירופה. אגודה זו לא רכשה את אהדת הרב הראשי של סאלוניקי, שהאשים את חבריה שאינם מקיימים את מסורות הדת. בשלב מוקדם מאוד היא אף נחשבה אגודה ציונית מחתרתית. אחרי הפיכת התורכים הצעירים ותחילת התחייה הציונית בסאלוניקי חידשה 'קדימה' את פעילותה בשם 'ספרייה יהודית', ובשנת 1918 הצטרפה להסתדרות ציוני יוון, לאחר הקמתה.⁶⁶

במאה הי"ט עברה אפוא הלאומיות היהודית מספר שלבים מטרומ-ציונות לציונות, בדרך הציונות הטרומ-הרצלאית, אף שעדיין קשה לתחום את הגבולות. העובדה שאי-אפשר לנו להדביק תוויות חד-משמעיות על השלבים הללו המשלימים זה את זה — הבאים רצופים זה אחר זה, אף שלכאורה דומה כאילו אין בין שלב לשלב ולא-כלום — עובדה זו נובעת מעירוב-תחומים של ממש. ובכל-זאת נראה שמעט-מעט התבהרו המטרות ושרצון-הפעולה או הפעולה הממשית להגשמת הרעיון הלאומי, לצורותיו השונות, גברו על הצד העיוני המופשט. הציונות ההרצלאית גיבשה בכלים מדיניים נאותים את הרעיונות שמהלכים היו בעולם היהודי והלא-יהודי של אותה תקופה. מאותה שעה והלאה היא נעשית כלי-הקירוב לזרמים רעיוניים אלה ולתנועות הללו בהתפתחותן, בתוך דיאלקטיקה שבין שאיפה להתכוללות ובין השתייכות לעם היהודי, דוגמת זו שציינה את העולם היהודי של אותה תקופה. בכל מקום אנו רואים בחקר התפתחותה של הלאומיות היהודית השפעת גומלים זו בין הקיבוץ היהודי בפזורה ובין מקום גידולו, בהתאם לעצם הדינאמיקה של התפתחות זו. בין אם הובאה מבחוץ ובין אם צמחה מאדמת המקום — ולעיתים קרובות היתה מיובאת ומקומית כאחת — טישטשה הלאומיות היהודית את הגבולות בין עולם יהודי לעולם לא-יהודי, בין יהדות אשכנז ליהדות ספרד (או לפחות הענף המזרחי שלה). היא נתגלתה בעת ובעונה אחת כרצון לפריצת מחיצות וכגילוי של אותה פריצת מחיצות שנתאפשרה על-ידי האמאנציפאציה ההדרגתית של יהדות הפזורה לארצותיה. אם במקום אחד היתה הלאומיות היהודית בבחינת גילוי ובמקום אחר היתה בבחינת תגובה, מכל-מקום היא ובנייתה קשורות להיסטוריה המתהווה של העם היהודי ולשאיפותיהם של אלה שחתרו להעלותו על דרך חדשה. שוב לא נוכל לדבר על ציונות ספרדית או ציונות אשכנזית אלא על תנועה חופשית של בני-אדם ורעיונות, ועל פגישתם לצורך שיעורים שונים של חשבון-נפש שהוא ממהות עתידו של העם היהודי בדרכו החדשה. מכאן אותה חדירה הדדית מודרגת ומשתנית בין המסורת למודרניות, בין המערב האירופי למזרח האירופי, בין מזרח אשכנזי למזרח ספרדי, בין עולם יהודי לעולם לא-יהודי, באמצעות גשרים, מעברים, רצועות-מימסר. השפעות הדדיות אלו לא ביטלו כל עיקר את קווי ייחודן של קבוצות

66 על אגודה זו — ראה: ארכיון, יוון I.G. 3, נחמה, 13 בינואר 1903 (תאריך קבלת המכתב); בנבסתי, עמ' 141; עוזיאל, עמ' 127.

N.M. Gelber, 'Jewish Life in Bulgaria', *Jewish Social Studies* (April 1946), pp. 105-120. גלבר

J.M. Delmaire, *De Hibbat Zion au sionisme politique*, Doctorat d'Etat, Université de Strasbourg II, 1986, 3 vols. הראשונים יצאו לאור: ARNT, Lille 1990. דלמר

ש' הרמתי, שלושה שקדמו לבן-יהודה, ירושלים תשל"ח. הרמתי

R.S. Wistrich, 'The Clash of Ideologies in Jewish Vienna (1880-1918). The Strange Odyssey of Nathan Birnbaum', *Leo Baeck Institute Year-Book*, 33 (1988), pp. 201-230. וויסטרין

י' וינשל, מארקו ברוך, ירושלים 1981. וינשל

Vicki Tamir, *Bulgaria and her Jews*, New York 1979. טמיר

א' רומנו, י' בן, נ' (בוקו) לוי (עורכים), יהדות בולגריה (אנציקלופדיה של גלויות — כך עשירי), ירושלים ותל אביב תשכ"ז. יהדות בולגריה

R. Patai (ed.), *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, New York—London 1960. יומני הרצל

ח' כהן, הפעילות הציונית בארצות המזרח התיכון (תאריך ומקום דפוס חסרים). כהן

מ' כלב, יהדות בולגריה ותנועתה הציונית, בתוך אהרן בן-יוסף, תל-אביב תשי"ד, עמ' 158-135. כלב

שולמית לסקוב, הביל"ויים, ירושלים תשל"ט. לסקוב

S. Mézan, *Aleko Konstantinov o zashtita na Yosef Marko Baruch*, Sofia [1925]. מוזן

י"ד מלכו, יוסף מרקו ברוך, ירושלים 1942. מלכו, מארקו ברוך

— —, 'חברת שפת אמת האגודה הראשונה לדיבור וללימוד השפה העברית בשאלוניקי בסוף המאה התשע-עשרה', בתוך: אוצר יהודי ספרד, ט (1966), עמ' 107-106. מלכו, שפת אמת

י"י נחמה, מכתבי רודים מיי"ן, 2 כרכים, שאלוניקי תרנ"ג, 1944. נחמה

סטאטוטוס די לה סוסיטה ישראלית די ספיאה ישוב ארץ ישראל, סופיה 5654 [תרנ"ד]. סופיה

י' עזיאל, 'תנועות חברתיות' בתוך: שאלוניקי — עיר ואם בישראל, ירושלים ותל-אביב תשכ"ז, עמ' 129-127. עזיאל

סטאטוטוס די לה סוסיטה ישראלית די פיליבי ישוב ארץ ישראל, סופיה 1894. פיליפופלי

ש"ל ציטרון, תולדות חבת-ציון, אודיסה תרע"ד. ציטרון

י' קלויזנר, חיבת ציון כרומניה, ירושלים תשי"ח. קלויזנר

ח' קשלס, קורות יהודי בולגריה, כך ב, תל-אביב תשל"ב. קשלס

א' רודריג, 'השכלה ולאומיות יהודית באזור הבאלקאן: כרוך מטראני כאדריאנופול במחצית השנייה של המאה ה-19', הרצאה בכינוס על התחלות של לאומיות יהודית בבאלקאנים ובארצות האסלאם, שהתקיים באוניברסיטת חיפה ב-27 ביוני 1989. רודריג

א' (אלברט) רומאנו, 'ארגון היהדות בבולגריה' בתוך: אהרן בן-יוסף, תל-אביב תשי"ד, עמ' 134-125. רומאנו

ש' שאלתיאל, 'ראשית מפלגת "פועלי ציון" בבולגריה ובטאונה "פרובודה" (1910-1912) עבודת גמר לקראת קבלת התואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת תל-אביב 1988, 2 כרכים. שאלתיאל

י' שלמן, דת וציונות, עימותים ראשונים, ירושלים תש"ן. שלמן

במצב של פגישה ותקשורת. אדם כמארקו ברוך, שהיו שראו בו ספרדי והיו שראו בו אשכנזי ממוצא רוסי הפועל במסגרת ספרדית, לאומי על-לאומי שלחם באותה מידה למען העם היהודי ולמען הלאומיות היוונית, איש בעל תרבות מערבית הקשור עם זאת למורשת התרבות היהודית, הוא הדגם של אותם אנשי-גישור שהם טיפוסיים לתקופות-מעבר. כך מסתמנת תמונה של חברה יהודית בתנועה, אף אם נודה שתנועה זו הקיפה רק מיעוט, שגילם את הסתירות והשאיות של אותה חברה הפתוחה לשאר רכיבי היהדות כמו גם לסביבה הלא-יהודית. כאשר תם שלביה-מעבר הזה בייצוב מסוים גם נקפאו סופית קווי הייחוד וההבדלים. כינונה הרשמי והממוסד של הציונות היה אחד הגורמים, אף שבכך לא נסתיים התהליך, שהרי הוא שב ומבטל במידה ידועה, מעבר לחילוקים ולקרעים, את הגבולות שמחוץ ומבית, בשם הגשמתו של המפעל הלאומי היהודי — תוך כדי דרשית, עימות ופשרה עם בני-השיח הפוטנציאליים.

הפניות ביבליוגרפיות

אל אמיגו דל פואבלו כתבי-עת בספרדית-יהודית יצא לאור בסופיה. אלמגו

S. Almog, *History and Zionism — The Rise of a New Jewish Consciousness*, New York—Jerusalem 1987.

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים. אצ"מ

B. Arditi, *Vidni evrei v Bulgaria*, Tel-Aviv 1970, V. II. ארדיטי, בולגריה

ארדיטי, מארקו ברוך ב' ארדיטי, 'יוסף מרקו ברוך ופעולתו בבולגריה', בתוך: אהרן בן-יוסף האיש ופעלו, מכתבים ורשימות, פרקים על יהדות בולגריה, תל-אביב תשי"ד, עמ' 169-159. ארדיטי

Archives de l'Alliance israélite universelle. ארכי"ח

Au Temple de l'Histoire — Dédicé à la nation juive, Sofia 1895. בהיכל ההיסטוריה

א' בכר, זכרונות הרטוב, ירושלים תש"ל. בכר

י' בן-ארצי, 'הרטוב, לתולדותיה של מושבה עברית', ספר זאב וילנאי, ירושלים 1984, עמ' 351-358. בן-ארצי, הרטוב

— —, 'הרטוב — מושבה נשכחה בהרי יהודה', אופקים בגיאוגרפיה, 3 (1977), עמ' 140-123. בן-ארצי, מושבה נשכחה

— —, 'מושב המסיתים העברית', טבע וארץ, כז (ספטמבר-אוקטובר 1985), עמ' 17-16. בן-ארצי, מושבת המסיתים

Esther Benbassa, 'Zionism in the Ottoman Empire at the End of the XIXth and the Beginning of the XXth Century', *Studies in Zionism*, 11 (2) (1990), pp. 127-140. בנבסה

E. Benbassa et A. Rodrigue, *Juifs des Balkans. Espaces judeo-iberiques XIVe-XXe siècles*, Paris 1993. בנבסה ורודריג

ד' בנבשתי, יהודי סאלוניקי כדורות האחרונים, ירושלים תשל"ג. בנבשתי

מ"ד גאון, העתונות בלאדינו — ביבליוגרפיה, ירושלים תשכ"ה. גאון

A. Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, Istanbul 1941, vol. I. גאלאנטי

S. Gorelik, *Jüdische Köpfe*, Berlin 1920. גורליק